

दलित साहित्याची निर्मिती

भारती दि. रत्नपारखी

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ,चंद्रपूर

९६६५७१०१७३

bhartichimurkar23@gmail.com

सारांश :-

स्वातंत्र्यानंतर दहा—बारा वर्षांत १९६०—६५ नंतर शिक्षणप्रकार लोकशाही, शिक्षणसवलती, व्यक्तिस्वातंत्र्य, मतस्वातंत्र्य या सर्वांचा प्रभाव पडून जनजाती कधी नव्हे तर जागृत होत होत्या. त्यांना आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडाविशी वाटत होती. आधुनिक युगाचा प्रभाव पडून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्ष, बुद्धिवादी याचा प्रभाव जनमानसावर पडत होता. यामुळे नव्या समाजरचनेची गरज वाटत होती. यामुळे मागे राहिलेल्या समूहाला, प्रवाहाला नव्या जाणीवा, नवे विचार यायला लागले. या सर्व जाणिवांचा आविष्कार १९६० नंतरच्या साहित्यात होत होता. दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, जनवादी, कामगार, देशीवादी हे सर्व साहित्य प्रवाह सर्वच समाज व्यवस्थेतील कोंडी, शोषण, लोकशाहीच्या नावावर होणारे शोषण, अत्याचार, उपासमार, उपेक्षा याविरुद्ध उभा राहत होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अस्पृश्य लढ्यातून, विचारातून, प्रबोधनातून आणि नेतृत्वातून आकारलेल्या दलित साहित्याचे अधिस्थान स्वतंत्र आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतिकारी तत्वज्ञानातून दलित साहित्य निर्मित आपली अस्मितेचा शोध घेत मार्गक्रमण करित आहे.

बीजसंज्ञा : दलित, स्वातंत्र्य ,शिक्षण , साहित्य, जाणिवा.

प्रस्तावना : -

आधुनिक मराठीतील दलित साहित्य महत्वाचा प्रवाह आहे. प्रत्येक लेखकाने व विचारवंत, चिंतक यांनी आपआपल्या भूमिकेनुसार 'दलित' संज्ञेचा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. एकूणच आजवर व्यक्त झालेली विविध मते जर आपण काळजीपूर्वक पहिले तर आपल्याला गवसतात. 'दलित' या संज्ञेत लोकशाही विचार प्रबोधनाचे विविध प्रवाह, फुले—आंबेडकरी चळवळी. मार्क्सवादी विचारधारा , स्वातंत्र्योत्तर काळात बहुजन समाजात झालेली जागृती, त्यातून आलेले आत्मभान इत्यादी घटकांचा संकर झालेला आपल्याला दिसतो . 'दलित' ही संज्ञा तळागळातील सर्व व्यक्तीशी सर्वकष क्रांतीशी अनुबंधित केली आहे. आर्थिक व मानसिकदृष्ट्या कुचंबलेल्या सर्वच व्यक्तीचा यात उच्चवर्णीय स्त्रियांही आल्यात. सर्वच क्षेत्रातील प्रस्थापित व्यवस्थेला विरोध आणि मानवाची सर्वच क्षेत्रातील जाचक बंधनापासून मुक्ती या जाणीवेच्या पाठीमागे असल्याचे मानले जाते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरासारख्या विद्वान पंडिताला जातीयता, अपमान, अवहेलना महाभयंकर वेदना झालेल्या होत्या. "देशावर नितांत प्रेम असूनही वेदनेने कळवळून त्यांना 'मला मातृभूमीच नाही' असे दुखोद्वार काढवे लागले. हे उद्गार या देशातील इतिहासाला 'मानवता नाकारणारे 'म्हुणुन दुख वेदनेसह कायमचे चिकटले.'* असा आपल्या देशाचा इतिहास असून दलितांना नेहमी जाचक अटीमुळे हालअपेष्ट सहन कराव्या लागल्या हजारो वर्ष ज्यांच्यावर अन्याय झालेला आहे अशा अस्पृश्यांना दलित म्हणजे व त्याच वर्गातील लेखकांनी निर्माण केलेल्या साहित्याला दलित साहित्य म्हणावे. दलित साहित्य हे पहिल्यांदा

त्या जीवनाचे संपूर्ण दर्शन घडविते. त्याचप्रमाणे दलित चळवळीला दिशा दाखविण्याचे कार्यही करते. म्हणून हे साहित्य दलित समाज जीवनाला दिग्दर्शन करणारे आहे, असे समजले जाते. दलित साहित्य हा दलित जाणिवांचा ऊत्स्फूर्त अविष्कार आहे. ब्रिटीश सत्तेने आपल्या पाठोपाठ एक उदारमतवादी आणि लोकसत्तात्मक विचारधारा भारतात आणली. ही विचारधारा भारतातील सुशिक्षित पिढीला एक देणगीच होती. सामाजिक समता, व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि बुद्धीवादाचे प्रभूत्व यावर आधारलेल्या आर्थिक स्थित्यंतरामुळे जुनी संस्कृती आणि तिची मूल्यव्यवस्था अपरिहार्यपणे बदलू लागली. ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजा राम मोहन राय यांनी सामाजिक प्रबोधन सुरु केले.

“वाङ्मयीन निर्मितीची प्रेरणा ही त्या त्या नवजाती समूहाच्या विशिष्ट प्रकारचा रागलोभ त्यांच्या त्यांच्या पूर्वानुभवांच्या प्रकाशात व्यक्त करित असल्याने हे साहित्य प्रवाह दृश्य स्वरूपात, अनुभव घटकांच्या स्वरूपात, भाषिक मांडणीच्या संदर्भात वेगळेपण दिसत असले तरी या सर्व प्रवाहांचा गाभा समग्र परिवर्तन हाच आहे”^२ नंतर दलित साहित्य आपल्या स्वतंत्र अस्मितेने चमकू लागले. दलित समाजावर झालेल्या अन्यायांना वाचा फोडणे हे या साहित्याचा मुख्य हेतू आहे. दलित साहित्याचा केंद्रबिंदू वास्तवतापूर्ण दलित समाज जीवनाचे चित्रण करणे हा आहे. या साहित्यातून या समाजावर झालेल्या अन्यायाची तीव्र, विद्रोही जाणीव प्रकट होते.

दलित साहित्य हे दलित मनाचा जोरदार हुंकार आहे. आपल्यावर झालेल्या अन्यायाचे निर्मुलन करण्याचा निर्धार या साहित्यातून प्रकट होतो. एकूणच दलित साहित्य निर्मिती ही मराठी साहित्यविश्वात अलीकडच्या काळात घडलेली युगप्रवर्तक घटना आहे. दलित साहित्य चळवळ ही परिवर्तनाच्या चळवळीतून उदयाला आलेली आहे. म्हणून हे साहित्य जीवनाची बांधिलकी मानणारे आहे. दलित जीवनातील वास्तव प्रश्नांना हे साहित्य सामोरे जाते. “एक नवे अनुभवक्षेत्र, एक नवी वाङ्मयीन दृष्टी, एक नवी अभिरुची, भाषा व सामाजिक संदर्भात शोध घेण्याचे दालन उघडे केले आहे. भारतीय साहित्यात हे एक मोठे योगदानाच आहे”^३ दलित साहित्य एकप्रकारे स्वतःचा शोध घेते. दलित साहित्य त्याला अपवाद नाही. हे त्याचे अन्य साहित्यापेक्षा निराळेपण आहे. दलित साहित्याचा संदर्भ हा प्रामुख्याने सामाजिक गुलामगिरी आहे. डॉ. बाबासाहेब यांचे विचार आत्मसात केल्याने धर्म, प्रथा परंपरा, वर्ण व्यवस्था इत्यादी प्रकारे मानवाचे शोषण चालू होते. त्या संदर्भात दलित लेखक आत्मशोध घेतो. हा शोध साहित्याच्या माध्यमातून प्रकटताना दिसतो. “आंबेडकरी विचार आत्मसात केल्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या जीवनविषयक दृष्टीकोनाच्या आधारे स्वतःला व स्वतःभोवतीच्या वास्तवाला जाणून घेण्याच्या उत्कट इच्छाशक्तीचा शब्दरूप अविष्कार म्हणजे दलित साहित्य”^४ आत्मभान, नकार, विद्रोह हे दलित साहित्याचे चार घटक आहेत. डॉ. बाबासाहेबांच्यामुळे आत्मभान दलित माणसाला लाभले. त्याचे प्रतिबिंब साहित्यात दिसून येते. परिवर्तनाच्या चळवळीमुळे दलितांना जे आत्मभान प्राप्त झाले त्याचा परिणाम म्हणून दलित लेखक आपल्या सभोवतालचे जीवन न्याहाळू लागला. या वास्तवाशी आपला नातेसंबंध शोधू लागला. या शोधाची विविध रूपे आपल्याला दलित साहित्यात दिसतात. दलित साहित्याची निर्मिती म्हणजे अस्सल जिवंत दर्शन घडविणारे साहित्य निर्मिती आहे. “दलित साहित्य निर्मितीच्या संदर्भात विचार करतांना आंबेडकरवादाचा जो गाभा आहे. म्हणजे शोषणाविरुद्ध बंडखोर प्रतिक्रिया आणि मानवमुक्तीचा पुरस्कार या गाभ्याची त्या निर्मितीच्या व्यक्तीमत्वाची नाळ जोडलेली आहे की नाही हे पाहणे म्हणजे दलित साहित्य कृतीला न्याय देण्यासारखे होईल”^५ दलित साहित्य चळवळ ही नुसती साहित्यक चळवळ नसून ती सांस्कृतिक चळवळ देखील आहे.

भारतीय इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या आत्ममुक्तीचा लढा उभारला. आणि विचार युगाचा आरंभ केला. आंदोलनांना विचारबळ हवे असतेय आणि विचारबळतून आंदोलने उभी राहतात. यातून दलित साहित्याची चळवळ उभी राहिली. हे स्वतंत्रपूर्व घडले नाही तर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बौद्धधर्म स्वीकारल्यामुळे घडले आहे. म्हणजे दलित साहित्याने प्रवास हा विश्वात्मक आहे. बौद्ध जीवन मुल्यांची प्रेरणा समता, स्वातंत्र्य, प्रज्ञा आणि मैत्री आहे. दलित साहित्याला याचे भान आहे.

निष्कर्ष :-

१. दलित साहित्यामुळे मराठी साहित्यविश्व अधिक अनुभवदृष्ट्या समृद्ध झाले.
२. दलित साहित्याने जीवनवास्तवाकडे भेदकपणे लक्ष वेधले.
३. भारतीयसमाजाला नीतिमान बनविणे हे दलित साहित्याचे प्रयोजन आहे.
४. दलित चळवळ ही फक्त चळवळ नसून ती राष्ट्रउद्धाराची चळवळ आहे.
५. दलित साहित्यामुळे मराठी भाषा अधिक समृद्ध झाली आहे.
६. दलित साहित्याने 'माणूस' हे मूल्य स्वीकारले आहे.
७. समाज प्रबोधन करणे हे दलित साहित्याचे उद्दिष्ट आहे.

संदर्भ सूची :-

१. डॉ. म. सू. पगारे, 'दलित साहित्याचा इतिहास', पृष्ठ १४
२. साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह : ग्रामीण व दलित साहित्य, पृष्ठ १७
३. उनी पृष्ठ ३६
४. उनी पृष्ठ ३८
५. उनी पृष्ठ ३९